

**НАЦЫЯНАЛЬНАЯ АКАДЭМІЯ НАВУК БЕЛАРУСІ
ІНСТЫТУТ МОВАЗНАЎСТВА імя ЯКУБА КОЛАСА**

УДК 808.26 – 25 + 808.2 – 25

ДОДА Іван Генадзевіч

**ДЗЕЯСЛОВЫ СА ЗНАЧЭННЕМ ІНТЭЛЕКТУАЛЬнай ДЗЕЙНАСЦІ ў
БЕЛАРУСКАЙ І РУСКАЙ МОВАХ
(лексіка-семантычны і словаўтваральны аспекты)**

10.02.01. – беларуская мова

10.02.02. – руская мова

Аўтарэферат
дысертацыі на атрыманне вучонай ступені
кандыдата філалагічных навук

Мэта і задачы даследавання. Асноўнай мэтай дысертацыйнай працы з’яўляецца супастаўляльнае даследаванне ЛСГ дзеясловаў інтэлектуальнай дзейнасці ў беларускай і рускай мовах, вызначэнне ўплыву матывацыйных адносін паміж кампанентамі ЛСГ на састаў і характар сістэмных адносін унутры ЛСГ.

Для дасягнення пастаўленай у рабоце мэты неабходна вырашыць наступныя задачы:

- устанавіць корпус дзеясловаў са значэннем інтэлектуальнай дзейнасці ў беларускай і рускай мовах і даць іх семантычную характарыстыку;
- вызначыць межы ЛСГ дзеясловаў са значэннем інтэлектуальнай дзейнасці ў беларускай і рускай мовах і даследаваць іх структуру ў залежнасці ад семантычных значэнняў дзеясловаў-ідэнтыфікатараў;
- выявіць састаў і даследаваць структуру дзеяслоўных фрагментаў СГ і дзеяслоўных СЛ нематываваных дзеясловаў са значэннем інтэлектуальнай дзейнасці ў беларускай і рускай мовах;
- устанавіць семантычныя і лексіка-граматычныя крытэрыі, што абумоўліваюць састаў і структуру СЛ дзеясловаў інтэлектуальнай дзейнасці ў беларускай і рускай мовах;
- выявіць асноўныя разнавіднасці СЛ дзеясловаў інтэлектуальнай дзейнасці ў беларускай і рускай мовах і стварыць іх тыпалогію;
- ахарактарызаваць з’яву множнасці матывацыі ў матываваных дзеясловаў інтэлектуальнай дзейнасці ў беларускай і рускай мовах.

Аб’ект і прадмет даследавання. Аб’ектам даследавання з’яўляюцца дзеясловы са значэннем інтэлектуальнай дзейнасці ў беларускай і рускай мовах. Прадмет даследавання – сістэма семантычных і матывацыйных адносін паміж членамі ЛСГ.

Матэрыял даследавання. У дысертацыі даследаваны дзеясловы са значэннем інтэлектуальнай дзейнасці ў беларускай і рускай мовах (3512 і 3517 адзінак адпаведна для кожнай з супастаўляемых моў). Фактычны матэрыял атрыманы шляхам суцэльнай выбаркі з “Тлумачальнага слоўніка беларускай мовы” ў 5 тамах (6 кнігах) (Мн., 1977 – 1984), “Тлумачальнага слоўніка беларускай літаратурнай мовы” (Мн., 1999), “Русско-белорусского словаря” ў 3 тамах (Мн., 2002) і “Словаря русского языка” ў 4 тамах (М., 1999).

Пры пабудове СГ і СЛ рускіх дзеясловаў выкарыстоўваліся матэрыялы “Словообразовательного словаря русского языка” А.М. Ціханова (М., 1990). Фрагменты СГ і СЛ беларускіх дзеясловаў са значэннем інтэлектуальнай дзейнасці пабудаваны аўтарам самастойна.

Гіпотэза. Паколькі ў склад ЛСГ уваходзяць матываваныя і нематываваныя лексічныя адзінкі, колькасны састаў групы ў многім абумоўлены словаўтваральным патэнцыялам базавых (ядзерных) лексем дадзенай ЛСГ, а парадыгматыка і сінтагматыка ЛСГ залежаць ад характару матывацыйных адносін паміж яе састаўнымі кампанентамі.

Метадалогія і метады праведзенага даследавання. Метадалагічнай базай даследавання з’яўляецца палажэнне аб сістэмным характары лексікі, які

грунтуецца на семантычных і матывацыйных сувязях паміж лексічнымі адзінкамі любой мовы. Мэты і задачы працы абумовілі выбар сінхронна-апісальнага і параўнальна-супастаўляльнага метадаў даследавання. У дысертацыі выкарыстаны таксама элементы колькаснага падліку і прыёмы кампанентнага і словаўтваральнага аналізу. Пры апісанні дзеяслоўных фрагментаў словаўтваральных гнёзд і словаўтваральных ланцужкоў выкарыстоўваецца метад мадэліравання.

Навуковая навізна і тэарэтычная вартасць атрыманых вынікаў. У дысертацыі ўпершыню праведзена структурна-семантычнае і супастаўляльнае даследаванне ЛСГ беларускіх і рускіх дзеясловаў інтэлектуальнай дзейнасці, разгледжаны іх лексічны састаў і семантычная структура, вызначаны семантычныя, лексіка-граматычныя, граматычныя, стылістычныя і дэрывацыйныя фактары сістэмнай арганізацыі ЛСГ і парадыгматычных адносін састаўных кампанентаў ЛСГ. Выяўлены і ахарактарызаваны словаўтваральныя магчымасці базавых кампанентаў ЛСГ, даследаваны структура і састаў СЛ ядзерных дзеясловаў у складзе ЛСГ. Разгледжана з'ява множнасці матывацыі фінальных кампанентаў дзеяслоўных СЛ.

Упершыню даследаванне сістэмнай арганізацыі ЛСГ дзеясловаў са значэннем інтэлектуальнай дзейнасці ў беларускай і рускай мовах праведзена з улікам семантычных і матывацыйных адносін паміж іх кампанентамі.

Тэарэтычная вартасць даследавання заключаецца ў тым, што ў ім праведзена комплекснае даследаванне саставу і структуры ЛСГ дзеясловаў са значэннем інтэлектуальнай дзейнасці ў беларускай і рускай мовах з улікам матывацыйных адносін паміж кампанентамі ЛСГ. У выніку даследавання выяўлена роля словаўтваральнага патэнцыялу базавых (ядзерных) лексем ЛСГ на састаў і структуру саміх ЛСГ. Упершыню на беларускім і рускім матэрыяле даследаваны састаў і структура дзеяслоўных СЛ у межах дадзенай ЛСГ, пабудавана іх тыпалогія, паказаны ўплыў граматычных і лексіка-граматычных катэгорый дзеяслова на характар семантыка-матывацыйных адносін у межах СЛ і ЛСГ у цэлым.

Практычная вартасць атрыманых вынікаў. Матэрыял дысертацыі можа быць выкарыстаны ў практычнай рабоце выкладчыкаў, аспірантаў і студэнтаў ВНУ. Вынікі супастаўляльнага аналізу могуць знайсці прымяненне пры выкладанні тэарэтычных і практычных курсаў па лексікалогіі і асабліва па словаўтварэнню блізкароднасных моў, а таксама спецкурсаў і спецсемінараў па гэтым раздзеле беларускага і рускага мовазнаўства.

Прапанаваныя аўтарам прынцыпы пабудовы і параўнальнага апісання СЛ і СЛ могуць быць выкарыстаны пры даследаванні словаўтваральных асаблівасцей іншых ЛСГ як у беларускай, так і рускай мовах, а таксама пры правядзенні супастаўляльных даследаванняў іншых славянскіх моў.

Асноўныя палажэнні дысертацыі, якія выносяцца на абарону.

1. ЛСГ дзеясловаў са значэннем інтэлектуальнай дзейнасці ў блізкароднасных беларускай і рускай мовах з'яўляецца шматлікай па свайму

лексічнаму саставу і складанай па сваёй семантычнай структуры: у яе склад уваходзяць некалькі ўзаемаперасякальных падгруп.

2. Семантычная і граматычная складанасць дзеяслова як часціны мовы абумоўлівае выключную складанасць утвараемых ім лексіка-семантычных аб'яднанняў.

3. Словаўтваральны патэнцыял нематываванах дзеясловаў са значэннем інтэлектуальнай дзейнасці залежыць ад семантычнай складанасці і структурных асаблівасцей базавага слова, яго ўжывальнасці і стылістычнай маркіроўкі.

4. Прыналежнасць нематываванах дзеясловаў да адной лексіка-семантычнай групы абумоўлівае падабенства іх словаўтваральных магчымасцей і аднолькавую спалучальнасць са словаўтваральнымі сродкамі.

5. Структурна-семантычная арганізацыя СЛ дзеясловаў інтэлектуальнай дзейнасці ў беларускай і рускай мовах падобная. Практычна аднолькавую структуру і састаў маюць, як правіла, СЛ тоесных паводле семантыкі агульнаўжывальных аднакарэнных дзеясловаў са значэннем інтэлектуальнай дзейнасці.

6. Множнасць матывацыі дзеясловаў са значэннем інтэлектуальнай дзейнасці і яе спецыфіка ў асноўным звязаны з такімі дзеяслоўнымі катэгорыямі, як трыванне і зваротнасць.

Асабісты ўклад аўскальніка. Дысертацыя з'яўляецца самастойным даследаваннем.

Апрабавыя вынікі дысертацыі. Асноўныя палажэнні і вынікі даследавання апрабаваны на наступных канферэнцыях: навуковай канферэнцыі, прысвечанай 70-годдзю Інстытута мовазнаўства НАН Беларусі “Беларуская мова і мовазнаўства на рубяжы III тысячагоддзя” (Мінск, 2000), Міжнароднай навуковай канферэнцыі “Форма, значенне і функцыі адзінац зыка і речі” (Мінск, 2002), Міжнароднай навуковай канферэнцыі “Русский язык: система и функционирование” (Мінск, 2002), VI Міжнароднай канферэнцыі Камісіі па славянскаму словаўтварэнню пры Міжнародным камітэце славістаў “Проблемы теории и истории славянского словообразования” (Мінск, 2003), III Міжнароднай навуковай канферэнцыі “Беларуска-руська-польскае супастаўляльнае мовазнаўства і літаратуразнаўства” (Віцебск, 1994), навуковай канферэнцыі “Единство восточнославянских народов: прошлое, настоящее, перспективы” (Гомель, 1995).

Дысертацыя абмяркоўвалася на пасяджэнні аддзела беларуска-рускіх моўных сувязей Інстытута мовазнаўства імя Якуба Коласа НАН Беларусі.

Апублікаванасць вынікаў. Вынікі дысертацыйнага даследавання апублікаваны ў 8 работах аб'ёмам 35 с., у тым ліку ў 3 навуковых артыкулах (у рэцэнзуемых выданнях) і 5 зборніках матэрыялаў навуковых канферэнцый.

Структура і аб'ём дысертацыі. Дысертацыя складаецца з уводзін, агульнай характарыстыкі работы, дзвюх глаў, заключэння, спісу выкарыстаных крыніц (313 адзінак), васьмі дадаткаў. Асноўны тэкст змяшчаецца на 101 с. Агульны аб'ём дысертацыі – 447 с., літаратура займае 20 старонак, дадаткі – 346 с., схемы (2) – 1,5 с., дыяграмы (7) – 3,2 с., табліцы (5) – 1,8 с.

СПІС ПУБЛІКАЦЫЙ ПА ТЭМЕ ДЫСЕРТАЦЫІ

Артыкулы:

1. Дода І.Г. Словаўтваральныя ланцужкі дзеясловаў інтэлектуальнай дзейнасці ў беларускай мове // БЕЛАРУСКАЯ ЛІНГВІСТЫКА. – Вып. 53. / НАН Беларусі. Ін-т мовазнаўства імя Я. Коласа. – Мн.: Бел. навука, 2003. – С. 78-84.
2. Дода І.Г. Словаўтваральныя асаблівасці ЛСГ дзеясловаў са значэннем інтэлектуальнай дзейнасці ў беларускай і рускай мовах // ПРАБЛЕМЫ ТЭОРЫІ І ГІСТОРЫІ СЛАВЯНСКАГА СЛОВАЎТВАРЭННЯ: Даклады Шостай Міжнар. канф. Камісіі па славянскаму словаўтварэнню пры Міжнар. камітэце славістаў. Мінск / Беларусь 2-6 сакавіка 2003 г. – Мн.: Права і эканоміка, 2004. – С. 268-279.

Матэрыялы канферэнцый:

3. Дода І.Г. О типах сходств и различий в структуре русских и белорусских мотивированных глаголов (к проблеме сопоставительного описания) // БЕЛАРУСКА-РУСКА-ПОЛЬСКАЕ СУПАСТАЎЛЯЛЬНАЕ МОВАЗНАЎСТВА І ЛІТАРАТУРАЗНАЎСТВА: Матэрыялы III Міжнар. навук. канф., 5-7 снежня 1994 г., Віцебск: У 2 т. – Віцебск, 1994. – Т.1. – С. 84-86.
4. Дода І.Г. О структуре суффиксальных глаголов в русском и белорусском языках // ЕДИНСТВО ВОСТОЧНОСЛАВЯНСКИХ НАРОДОВ: ПРОШЛОЕ, НАСТОЯЩЕЕ, ПЕРСПЕКТИВЫ: Материалы научн. конф. – Гомель, 1995. – С. 181-182.
5. Дода І.Г. Аб структуры ЛСГ дзеясловаў са значэннем інтэлектуальнай дзейнасці ў беларускай і рускай мовах // БЕЛАРУСКАЯ МОВА І МОВАЗНАЎСТВА НА РУБЯЖЫ III ТЫСЯЧАГОДДЗЯ: Матэрыялы навук. канф., прысвеч. 70-годдзю Інстытута мовазнаўства імя Я. Коласа НАН Беларусі, 2-3 лістапада 1999 г. – Мн.: Права і эканоміка, 2000. – С. 59-61.
6. Дода І.Г. О структурообразующей роли морфологических категорий вида и возвратности в русском словообразовании // РУССКИЙ ЯЗЫК: СИСТЕМА И ФУНКЦИОНИРОВАНИЕ: Материалы Междунар. науч. конф., 17-18 апреля 2002 г., Минск: В 2 ч. – Мн.: БГУ, 2002. – Ч.1. – С. 195-198.

Тэзісы дакладаў:

7. Дода І.Г. Структура и состав словообразовательных цепочек абстрактных глаголов в белорусском языке // ФОРМА, ЗНАЧЕНИЕ И ФУНКЦИИ ЕДИНИЦ ЯЗЫКА И РЕЧИ: Материалы докл. Междунар. научн. конф., 16-17 мая 2002 г., Минск: В 3 ч. – Мн.: МГЛУ, 2002. – Ч.1. – С. 104-106.
8. Дода І.Г. Зваротнасць ў структуры дзеяслоўных словаўтваральных ланцужкоў (на матэрыяле ЛСГ дзеясловаў са значэннем інтэлектуальнай дзейнасці) // ПРОБЛЕМЫ ТЕОРИИ И ИСТОРИИ СЛАВЯНСКОГО СЛОВООБРАЗОВАНИЯ: Тез. докл. VI Междунар. конф. Комиссии по славянскому словообразованию при Междунар. ком. слав. – Мн.: МГЛУ, 2003. – С. 66-68.

РЭЗЮМЭ

Дода Іван Генадзевіч

Дзеясловы са значэннем інтэлектуальнай дзейнасці ў беларускай і рускай мовах (лексіка-семантычны і словаўтваральны аспекты)

Ключавыя словы: лексіка-семантычная група, словаўтваральнае гняздо, словаўтваральны ланцужок, класіфікацыйная граматычная катэгорыя, матывацыйныя адносіны, спосаб словаўтварэння, нематываваны дзеяслоў, матывавальнае (і матываванае) слова, ступень дэрывацыі, множнасць матывацыі.

Аб’ект даследавання: дзеясловы са значэннем інтэлектуальнай дзейнасці ў беларускай і рускай мовах.

Прадмет даследавання: сістэма семантычных і матывацыйных адносін паміж членамі ЛСГ.

Мэта даследавання – вызначэнне ўплыву матывацыйных адносін паміж кампанентамі ЛСГ на састаў і характар сістэмных адносін унутры ЛСГ.

Метады даследавання: даследаванне праведзена сінхронна-апісальным і параўнальна-супастаўляльным метадамі. Выкарыстаны таксама элементы колькаснага падліку і прыёмы кампанентнага і словаўтваральнага аналізу. Пры апісанні дзеяслоўных фрагментаў словаўтваральных гнёзд і словаўтваральных ланцужкоў выкарыстоўваецца метада мадэліравання.

Навуковая навізна вызначаецца тым, што ўпершыню праведзена структурна-семантычнае і супастаўляльнае даследаванне ЛСГ беларускіх і рускіх дзеясловаў інтэлектуальнай дзейнасці, разгледжаны іх лексічны састаў і семантычная структура, вызначаны разнастайныя фактары сістэмнай арганізацыі ЛСГ. Выяўлены і ахарактарызаваны словаўтваральныя магчымасці базавых кампанентаў ЛСГ, даследаваны структура і састаў СЛ ядзерных дзеясловаў у складзе ЛСГ. Разгледжана з’ява множнасці матывацыі фінальных кампанентаў дзеяслоўных СЛ. Упершыню даследаванне сістэмнай арганізацыі ЛСГ дзеясловаў са значэннем інтэлектуальнай дзейнасці праведзена з улікам семантычных і матывацыйных адносін паміж іх кампанентамі.

Практычная вартасць атрыманых вынікаў заключаецца ў тым, што матэрыялы даследавання і яго вынікі могуць быць выкарыстаны ў практычнай рабоце выкладчыкаў, аспірантаў і студэнтаў ВНУ пры выкладанні тэарэтычных і практычных курсаў па лексікалогіі і асабліва па словаўтварэнню блізкароднасных моў, а таксама спецкурсаў і спецсемінараў сучаснага беларускага і рускага мовазнаўства.

Прынцыпы пабудовы і параўнальнага апісання СГ і СЛ могуць быць выкарыстаны пры даследаванні словаўтваральных асаблівасцей іншых ЛСГ як у беларускай, так і рускай мовах, а таксама пры правядзенні супастаўляльных даследаванняў іншых славянскіх моў.

РЕЗЮМЕ

Дода Иван Геннадьевич

Глаголы со значением интеллектуальной деятельности в белорусском и русском языках (лексико-семантический и словообразовательный аспекты)

Ключевые слова: лексико-семантическая группа, словообразовательное гнездо, словообразовательная цепочка, классификационная грамматическая категория, мотивационные отношения, способ словообразования, немотивированный глагол, мотивированное (и мотивирующее) слово, степень деривации, множественность мотивации.

Объект исследования: глаголы со значением интеллектуальной деятельности в белорусском и русском языках.

Предмет исследования: система семантических и мотивационных отношений между членами ЛСГ.

Цель исследования – определение влияния мотивационных отношений между компонентами ЛСГ на состав и характер системных отношений внутри ЛСГ.

Методы исследования: исследование проведено синхронно-описательным и сравнительно-сопоставительным методами. Используются также элементы количественного подсчёта и приемы компонентного и словообразовательного анализа. При описании глагольных фрагментов СГ и словообразовательных цепочек используется метод моделирования.

Научная новизна определяется тем, что впервые проведено структурно-семантическое и сопоставительное исследование ЛСГ белорусских и русских глаголов интеллектуальной деятельности, рассмотрены их лексический состав и семантическая структура, определены разнообразные факторы системной организации ЛСГ. Выявлены и охарактеризованы словообразовательные возможности базовых компонентов ЛСГ, исследована структура и состав СЦ ядерных глаголов в составе ЛСГ. Рассмотрены случаи множественности мотивации финальных компонентов глагольных СЦ. Впервые исследование системной организации ЛСГ глаголов со значением интеллектуальной деятельности проведено с учётом семантических и мотивационных отношений между их компонентами.

Практическая значимость полученных результатов заключается в том, что материалы исследования и его результаты могут быть использованы в практической работе преподавателей, аспирантов и студентов вузов при преподавании теоретических и практических курсов по лексикологии и особенно по словообразованию близкородственных языков, а также спецкурсов и спецсеминаров современного белорусского и русского языкознания.

Принципы построения и сравнительное описание СГ и СЦ могут быть использованы при исследовании словообразовательных особенностей других ЛСГ как в белорусском, так и русском языках, а также при проведении сопоставительных исследований других славянских языков.

SUMMARY

Doda Ivan Gennadievich

Verbs of the intellectual activity in Belarusian and Russian languages
(lexical and semantic and word formation aspects)

Key words: lexical and semantic group, word formatting nest, word formatting chain, classification grammatical category, motivated relations, word formatting method, non motivated (and motivating) verbs, motivated word, derivation degree, plurality of the motivation.

The object of the research: the verbs with the meaning of the intellectual activity in Belarusian and Russian languages.

The subject of the research: the system of the semantically and motivated relations between parties of the lexical and semantic group.

The aim of the research: determination of influence of the motivated relations between components of the LSG on the structure and character of the systematical relations within the lexical and semantic group.

The methods of the research: the research is carried out by the synchrony descriptive and comparative methods. There were also used the elements of the quantitative calculation and component method and the word formatting analysis. In the description of the verb's fragments of the word formatting nest and word formatting chain there is used the method of modification.

Scientific novelty of the research is determined by the fact that there were carried out the structural semantic and the comparative researches of the LSG of the Belarusian and Russian verbs of the intellectual activity and there were examined their lexical structure for the first time. There were determined manifold factors of the systematical organization of the LSG. There were discovered and characterized word formatting possibilities of the basic components of the lexical and semantic group, were researched the structure and the composition of the word formatting chains of the nuclear verbs in the composition of the LSG. The cases of the plurality of motivation of the final components of the verb's word formatting chains. The research of the system's organization of the LSG of the verb's with the meaning of the intellectual activity were carried out on the basis of the semantic and motivated relation between their components for the first time.

Practical value of the received results is that the materials of the research and its results can be used in practical work of teachers, candidates and students of universities in teaching theory and practical courses in lexicology and especially in word formation related languages, also special courses and special seminars in modern Belarusian and Russian linguistics.

Principle on the building and comparative description of the word formatting nest and word formatting chain can be used in researches of the word formatting material of other LSG in Belarusian and Russian languages and also in realization of comparative researches of other Slavic languages.

